

DOI: 10.21005/pif.2017.30.B-03

KRZYŻTOPÓR CASTLE IN UJAZD – AS A PART OF THE WORLD HERITAGE

ZAMEK KRZYŻTOPÓR W UJEŹDZIE – JAKO CZĘŚĆ DZIEDZICTWA ŚWIATOWEGO

Jan Kurek

dr hab. inż. arch. prof. PK

Institut Projektowania Budowlanego
Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

ABSTRACT

Krzyżtopór castle in Ujazd - *palazzo in fortezza*, ancient wonderful aristocratic property - is unique in the world. This exceptional beauty building still awaiting for serious treating by the Ministry the Culture and the National Heritage by her current owner and user - commune Iwaniska (district Opatów).

This Castle is a national treasure - a priceless cultural good! A few years ago, the castle was carried out renovation and adaptation, designed to make it brand product of Świętokrzyskie province. The evaluation of these works is not clear and easy - concerned introduced new volume, forms and structures. Worried that in contemporary protection of monuments of architectural heritage is still guided by stereotypes from hundred years ago. Protecting historical substance of the castle we still can not decide how much to allow changes in its current state – which well-known and well-documented elements reconstruct? The question is - how to restore castle to its former glory and usability without introducing contemporary creations of contemporary restore the castle to its former glory and usability.

Key words: Krzyżtopór castle, valorization of monuments, permanent ruin, reactivation.

STRESZCZENIE

Zamek Krzyżtopór w Ujeździe – *palazzo in fortezza*, dawna wspaniała siedziba magnacka – to unikat w skali światowej. Ta wyjątkowej urody budowla od półwiecza czeka na odbudowę, godną tego zabytku. Zamek jest skarbem narodowym – bezcennym dobrem kultury! Kilka lat temu na zamku przeprowadzono prace remontowo-adaptacyjne, mające uczynić go markowym produktem województwa świętokrzyskiego. Ocena tych prac nie jest jednak jednoznaczna – niepokoją wprowadzone nowe kubatury, formy i konstrukcje. Niepokoi, że we współczesnej ochronie zabytków dziedzictwa architektonicznego wciąż kierujemy się stereotypami sprzed stu lat... Chroniąc zabytkową substancję wciąż nie można zdecydować w jakim stopniu dopuścić rekonstrukcję elementów zamku znanych i dobrze udokumentowanych. Jak unikając współczesnych kreacji przywrócić zamkowi dawną świetność i użyteczność.

Słowa kluczowe: zamek Krzyżtopór, waloryzacja zabytków, trwała ruina, reaktywacja.

*Kiedy przeszłość nie oświetla przyszłości, rozum porusza się w ciemności...
When the past does not illuminate the future, intellect moves in the dark....¹*

1. INTRODUCTION

In this paper, the method of case study has been used. The author has incessantly been conducting research on the presented topic since the 1980s. This research has embraced the literature, an analysis of the history and implementation of protective and restoration works carried out in Krzyżtopór castle in Ujazd, which is unique in the world.

The paper presents the approach to restoration works and is a discussion on views pertaining to how to save cultural heritage this castle is an example of from oblivion, as its magnificence justifies its inclusion in the UNESCO World Heritage List.

2. THE DIRECTION THE REACTIVATION OF THE CASTLE SHOULD TAKE

The last year's conference of the Polish National Committee ICOMOS on the classification and categorisation of historical monuments is a good occasion to recall (see: [8], [9]) the so-far-unsolved problem – it seems as forgotten – yet exceptionally precious historical object which is a survived monument of national and world cultural heritage. This worldwide unique site is Krzyżtopór Castle in Ujazd. This magnificent palace and defensive complex², “lost” in the interior of the Świętokrzyskie province, being far away from all main transport routes, has been waiting for a serious and responsible consideration from the constitutional organs of the Polish state. It is still waiting for appropriate decisions, taking into account its exceptional value and importance, by the relevant conservation authorities, the Ministry of Culture and National Heritage as well as local authorities it has been within the remit of since 2006.

Handing over the responsibility for the castle to the Iwaniska commune (the Opatów district) was an unjustifiable political decision, which granted property rights to a logistically, financially and mentally unprepared local community. By doing so, the Ministry of Culture and National Heritage lost any real influence on the further fortunes of this priceless relic of the past. This decision is now a serious impediment to undertaking serious strategic actions concerning this object. On the other hand, the ten years of the functioning of the castle under the governance of the Iwaniska commune have revealed the pathologies related to it, inter alia, the invalidity of the official standpoint which assumes maintaining the castle in the state of “permanent ruin”.

Krzyżtopór Castle is a national treasure – a priceless object of architectural and cultural value. It is a product of the creative genius of its founder and designer³. Since 1945, it has been covered by the legal conservation protection, and in 1972 research, maintenance and restoration works were undertaken by Prof. Alfred Majewski, who was then the director of the the Wawel Royal Castle Restoration Executive Committee. His long-term objective was the reconstruction of the castle, as it was in the case of other Polish castles and manors he had renovated⁴. Being a member of the research and design team at the

¹ Alexis de Tocqueville, one of the greatest thinkers of the 19th century.

² This old magnate residence is located on the basis of a regular pentagonal plan of a new “Italian type”. It is a truly unique jewel of Renaissance architecture in Poland. It was one of the most imaginative buildings of its times, mentioned in all significant publications in the field of architecture and art.[4]

³ His stay in Italy in the years 1608-1612 inspired him to erect his own residence near Opatów. An analysis of the artistic style of the building and of the documents in the files of the Iwaniska Commune, which mention Zofia, a daughter of Warsaw bourgeoisie couple, ad praesens married to Laurens Senes, who was then the architect of Krzyżtopór Castle, allow to draw conjectures about his significant role in designing and the execution of the design of the castle.

⁴ Alfred Majewski, architect, monument conservator, Professor of the Cracow University of Technology. In the years 1933-1939 he dealt with conservation works in Volyn and Eastern Galicia, i.e. in Olesko, Tarnopol and Zbarazh. Then, he was involved in the renovations of the Wawel Royal Castle, palaces and castles in Baranów

Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology⁵, the author met Prof. Majewski in person on a number of occasions, and it was obvious that the concept of rebuilding the castle was treated by him extremely seriously. The aim of the architectural studies and projects was to recreate the authentic appearance of the castle so as to restore and preserve this extremely significant remnant of the Polish cultural heritage. This idea was rejected by some art historians and decision-makers, for whom the idea of preserving the castle in the state of “permanent ruin” was more appealing than the need to restore it to the former shape and utility. The idea of rebuilding part of its structure (some of its vaults, the ceilings and the roof) was revived in 2006, which was after the death of Professor Majewski, by Stowarzyszenie Krzewienia Tradycji i Opieki nad Zamkiem Krzyżtopór (SKTiOZK) (English translation: Association for Promoting Tradition and Protecting Krzyżtopór Castle) by virtue of an agreement with the then heads of the Iwaniska Commune and of the Opatów district administration. The founders of SKTiOZK were, inter alia, the local authorities, the Provincial Conservation officer in Kielce, Professor Andrzej Kossa from the Academy of Fine Arts in Warsaw and Tomasz Kuls, an architect who collaborated with him, as well as the author of this paper⁶.

3. DECISIONS CONCERNING THE FORTUNES OF KRZYŻTOPÓR CASTLE

Initially, it seemed that the above mentioned agreement and the mutually accepted idea would result in concrete decisions and actions. However, it turned out that the new decision-makers undertook “independent” activities with regard to the restoration of the castle. Thus, despite the former talks and arrangements of SKTiOZK representatives with national and local government authorities concerning this restoration, the decision on granting property rights for a “plot built up with ruins of a castle” to the local commune was made. Since then SKTiOZK has been a passive observer of the actions taken in connection with the castle...

Fig. 1. Examples of new forms and materials which were introduced into the castle: a) vertical communication – steel stairs, b) a steel ramp in the interiors where the vaults have not been renovated, c) an RC canopy over the ramp next to the tower

Ryc. 1. Przykłady nowych form i materiałów wprowadzonych do zamku: a) komunikacja pionowa – schody stalowe, b) stalowa rampa w pomieszczeniach bez odbudowanych sklepień, c) żelbetowy daszek nad rampą przy wieży

Sandomierski, Krasiczyn, Niedzica, Pieskowa Skala, Sucha Beskidzka, Przecław, and since 1970 he was an ardent advocate of the restoration of Krzyżtopór Castle, especially in the years 1973-1974 when he was the General Monument Conservator of the Polish People's Republic.

⁵ The team under the direction of Associate Professor Elżbieta Dąbka prepared a complete set of documents concerning the identification of the structure and its reconstruction with regard to the so-called shell works on the vaults, roofs and elements of architectural décor on the exterior of the castle. The prepared drawings were the basis for an axonometric projection (in the scale of 1:400) of the castle, and later also of its model, by an architect Edwin Drewniak.

⁶ The author, representing the former design team from the Cracow University of Technology, was appointed the Chairman of the Association.

The result of these actions was the realisation of the conservation works of the historical object aimed at making it a brand tourist product of the Świętokrzyskie Province⁷.

In 2012, these works resulted in the strengthening of the top of the external walls as well as of some fragments of the walls and stone arches, addition of a steel internal staircase and dedicated footpaths, installation of the equipment for illuminating the walls, replacement of some roofs with truss structures made of planks connected by means of spiked timber connectors (forming a less steeply pitched slope of the hipped roof), removal of some roofs (!), among others, the one over the gate building, introduction of RC (reinforced concrete) canopies over ramps extending to the wings of the castle and ... introduction of new volumes (!) to the one of the defensive bastion (instead of the former earth filling). It turned out that the foregoing doctrine for the conservation and restoration of monuments and sites had given way to the "interests" of the local authorities⁸.

At present, the assessment of what has been done (and what is not being done) is not simple and straightforward. On the one hand, it is good that some elements of the castle's structure have been secured and the remains of the old stone elements of the former gardens and of the pond situated at the foot of the octagonal tower have been exposed. On the other hand, what is disturbing are alien and impractical forms of new roofs, including the RC canopies and the steel structural elements providing horizontal and vertical communication, which are inhomogeneous with this building. Another disturbing issue is the removal of the roof from the gate building, which leads to penetrating the structure of the vaults over the ground floor by rain water. The new function introduced into the fortifications (deprived of the original earth filling) which is most frequently used is the toilet, and the illumination of the castle after dark (no doubt for economic reasons) is limited to illuminating the entrance, i.e. the gate building. Thus, the acquired funds have run out, and the commune as well as the "cultural institution" it established are focussed on making use of the substantial revenues obtained from the sale of admission tickets to the castle.

Fig. 2. Examples of different conservation activities: a) the "stabilisation" of the load-bearing pillar of the four-flight stairs with steel reinforcement without any stairs casing, b) the vaults in the west wing of the castle reconstructed in accordance with the author's design, c) the cellars under the main body of the castle from which rubble has not been removed

Ryc. 2. Przykłady różnych działań konserwatorskich: a) „ustabilizowanie” filara nośnego 4-biegowej klatki schodowej stalowymi stężeniami – bez odbudowy schodów pomimo iż autor artykułu wykonał już kiedyś projekt budowlany ich odbudowy, b) odbudowane wg projektu autora artykułu sklepienia w skrzydle zachodnim zamku, c) nieodgruzowane piwnice pod głównym korpusem pałacu

⁷ More information on the scope of the project is presented in the paper [8].

⁸ More details can be found in the paper [9].

Time is passing by, but still there are no definitive decisions as to the role of this unique monument in the national social education programme in the field of the native culture and history. The reasonable, rational and feasible concept expressed by Professor Majewski is still waiting for implementation. Simultaneously, there are increasingly more supporters of the reconstruction of the castle among art historians and monuments conservators⁹. The prevailing opinion is that ruins and historical rubble are not the best advertisement of the Polish historical and cultural heritage. The reconstructions and restorations of Gdańsk, the Teutonic castle in Malbork or the Old Town and the Royal Castle in Warsaw can serve as good examples to follow. It is worth noting that in Germany all the significant historical monuments have been rebuilt directly on the rubble from post-war ruins, e.g. the Dresden Frauenkirche was completely reconstructed¹⁰ after the fall of the Berlin Wall and, finally, in 2005 it was transformed from a war memorial into a symbol of reconciliation.

Polemicists could say that Krzyżtopór Castle had been ruined long before World War II and this image of a picturesque ruin has been perpetuated in the memories of successive generations. It is worth asking, though, if it was the intention of its founder. Obviously, he did not mean to build a romantic Arcadia as it was the case in Puławy or in Łowicz; he erected a monumental residence to emphasise the glory of his noble family¹¹ and praise the power of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Although there are plenty of romantics and explorers whose dream is to penetrate, being armoured with torches, the ruins of the castle and to listen to the hooting of a horned owl nested in its walls, it is also possible to visualise an impressive Ossoliński's suite on horses "losing" gold horseshoes, as it used to be in ancient Rome.

4. THE OFFICIAL APPROACH TO CULTURAL HERITAGE

Waiting for binding and concrete decisions to be made, in 2013, the author addressed the most influential persons in Poland¹² with an open letter entitled "On the future of Krzyżtopór Castle in Ujazd" [12]. In this letter, a brief description of the pre-and post-war fortunes of the castle and a presentation of some possibilities of its reconstruction as well as arguments justifying this need were followed by an appeal to support this idea through their patronage and authority. The paper entitled "Doctrine or life...", prepared for the 2012 ICOMOS Conference (Krakow), was annexed to this letter.

Fig.3. The main building – brick vaults in the "passage" surrounding the elliptical castle courtyard, which are still waiting to be reconstructed.

Ryc. 3. Budynek główny – czekające na odbudowę sklepienia ceglane w „przejeździe” wokół dziedzińca eliptycznego zamku.

⁹ This can be demonstrated by the discussions held during national ICOMOS conferences (vide Ciechanowiec) as well as by numerous opinions expressed by internet forums users.

¹⁰ The reconstructions were financially supported by Dresdener Bank, societies of town friends and donors from all over the world.

¹¹ Reportedly, before erecting the Palace of Versailles, it had been the largest palace complex in Europe (!).

¹² The letter was sent to the Polish authorities.

Three ministerial offices perfunctorily and vaguely responded to this letter. Only the Secretary of State in the Ministry of Culture and National Heritage, acting under the authority of the Minister, sent a more elaborate answer¹³. Answering the letter on behalf of the Prime Minister and the Minister of Culture, the General Conservator presented the following arguments:

- reconstructions have always evoked extreme emotions, as there are always both ardent supporters as well as opponents of , so to say, “creationism” with reference to historical monuments.
- after recalling the Venice Charter of 1964, he quoted Art.3 stating that “The intention in conserving and restoring monuments is to safeguard them no less as works of art than as historical evidence.”
- he further quoted Art.4, reminding of the obligation to maintain monuments on a permanent basis,
- next, he mentioned Art. 5, stating that making use of a historical building for a socially useful purpose must not change its lay-out or decoration.
- quoting the next articles, he emphasized the following as the most important: the aim of the process of restoration is to „ preserve and reveal the aesthetic and historic value of the monument and is based on respect for original material and authentic documents”, and also that restoration must not “falsify the artistic or historic evidence”.

In the next part of his letter, the author confused Opaliński with Ossoliński (!), diminished the role of the research and reconstruction works that had been carried out under the supervision of Professor Alfred Majewski and suggested that the reconstruction of the castle, i.e. “liquidation of the ruins”, would evidently falsify the foregoing historical evidence... He finished by asking a shocking question, namely if the conservation of historical monuments was supposed to accept their falsification or rather preserve their authenticity, regardless of their current condition. To sum up, a representative of the government regarded starting the debate on changing the doctrine behind the conservation and restoration of monuments and sites as inappropriate.

Fig. 4. Elements of the small architecture of the garden and the water intake in front of the rampart of the 8-sided tower (uncovered in the course of archaeological excavations)

Ryc. 4. Odsłonięte w trakcie prac archeologicznych elementy małej architektury ogrodu i ujęcia źródła przed bastionem wieży 8-bocznej zamku

¹³ A graduate of the Institute of History of Art in Poznań, politician, local government activist, in the years 2008-2015 the General Monument Conservator of the Republic of Poland.

Such intentional manipulation with particular Articles of the Venice Charter instead of initiating a substantive discussion on what is to become of the ruins of the castle, along with the simultaneous support for stealthily introducing new functions and forms to the castle, must meet with opposition. Thus, the question of the present and future role of this monument seen as common national heritage of all Polish people should be raised, i.e. should it mean worshipping ruins (the culture of death) or rather a positive message recalling the times of glory of the Republic of Poland?

5. CLASSIFICATIONS AND ASSESSMENT CRITERIA

The post-war entry into the register of historic monuments of 4 December 1956, which took place in Kielce, deems the castle to be “an extremely precious monument of Baroque architecture of the second half of the 17th century” and describes it as “the ruins of Krzyżtopór Castle in Ujazd, the Opatów commune”¹⁴.

The National Heritage Board of Poland, describing the castle on the website *zabytek.pl*, probably guided by the entry of 1956, also states that these are “the ruins of Krzyżtopór Castle in Ujazd”, adding that “The ruins of this stone Krzyżtopór Castle in Ujazd are situated on the Koprzywianka River. It is one of the largest magnate castles from the first half of the 17th century”. Further¹⁵, it states that: “The ruins (...) belong to the jewels of Polish architecture. They lie on an artificial embankment¹⁶, on the slope of a hill overlooking the wetland of the Koprzywianka Valley.(...) Krzyżtopór Castle combines the features of a residence and a fortress. The complex covers an area of 1.3 ha and its cubature is 70,000 m³. (...) The magnificence of the castle was amazing for all guests coming to the castle. It is assumed that around 1750 it was one of the largest European residences and a unique solution of the representative function embedded into a private defensive complex. It is considered to have been an extremely modern building in those times.”

In 2008, a publication of ICOMOS entitled “Values and Criteria in Heritage Conservation” was released. In 2012, PKN ICOMOS initiated a discussion on valorisation in the field of the conservation of monuments and sites in Poland [15]. It was concluded that Poland lacked a good methodology, which would set objective and ordering criteria for this valorisation process. That is why, the use of the notion of ‘value’ is usually intuitive and imprecise, which results in mere descriptions instead of analyses. Such descriptions can be found in all types of conservation documentations, i.e. registers, studies and technical documentations of the conducted works. This is the reason for broadening the margin of the decision making process, which is a serious obstacle (or even makes it impossible) to criticising conservation works from the point of view of scientific research or public perception. Therefore, the equality of all historic monuments and the universal character of all the principles in terms of undertaking conservation activities are assumed, which makes it difficult to prepare an effective line of argument for safeguarding with regard to both individual objects and systematic efforts. According to specialists in the field, it is no longer sufficient to determine the artistic and historical value of a particular monument

¹⁴ The castle was entered into the register of the historical monuments and sites of the Kielce Province with the number 346, and a copy of this entry was sent to the Presidium of the Communal national Council in the Opatów District. The subsequent entry of 12 December 1957 with the number 604, classifies the park in Ujazd as a historic site, justifying it in the following way: “the above mentioned park complex is a site of historical importance from the 18th century”. In the files of the National Heritage Board (NID) the following numbers are issued: the castle – A.515 of 4 December 1956 and the park – A. 593 of 12 December 1957.

¹⁵ Based on a study by Edward Tarczyński – NID Archives, 2009.

¹⁶ This is an exaggerated opinion because most of the castle walls were erected on a rocky hill. The fortifications were formed mostly between masonry stone walls.

– this concept exceeded the frontiers of the area of art long ago and the debate over values and their protection is becoming more and more difficult to resolve. Thus, the commonly expressed view is that: “In the contemporary approach to the conservation of monuments of architectural heritage, we still lack clear reference criteria, and those which are currently used are the aftermath of the discourse initiated over a hundred years ago.” [1, p.19].

Not intending to disregard the existing classifications and methods for the valorisation of historical monuments, and accepting their validity with regard to a majority of the analysed historic objects, it has to be noted that in the case of Krzyżtopór Castle an individual approach as well as a broadening of the valorisation criteria would be required. Only then, it will be possible to make an appropriate and rational decision on what is to become of it. Such a decision would allow for “balance” the stiff criteria derived from the still existing conservation doctrines and creating a broader definition of historical and cultural heritage, which would be compatible with the values accepted at a given stage of the social development and which are important for educational purposes as well as for building a culture-conscious society.

In the contemporary practice of the conservation of monuments of architectural heritage, we are still guided by the valorisation criteria which were used over a hundred years ago. The successive UNESCO and ICOMOS charters maintained the practice of adjusting the generally accepted principles to new expectations and current problems in the field of historical monuments conservation. Still, a new important aspect has emerged, namely a tendency to restore the once-lost heritage, including, inter alia, a material and imaging reconstruction. This new practice, i.e. substantiation of the lost heritage, introduces new quality and value, providing evidence of this heritage [1, p. 26].

The destruction brought about by World War II led to enormous losses to historic monuments and sites in Poland and in other European countries affected by military actions of foreign enemies. This situation sufficiently well justified the programme and principles of the conservation of monuments formulated by Jan Zachwatowicz, according to which, where possible, it was recommended to undertake reconstruction works. Nevertheless, some art historians still think that the losses suffered due to the 20th century wars should not be treated in the same way as the destruction of monuments and works of art in the previous centuries, e.g. in the times of the Swedish invasion of Poland, called the Deluge [5, pp.75-76]. It is not always possible to meet the requirement of absolute protection of the original substance. That is why, Bogusław Krasnowolski came up with the suggestion of classifying historic resources into categories [5, p.77]: 1) monuments where both the material and the form are to be protected, 2) monuments in the case of which the most important (frequently the only important) value is the original material treated as historical evidence, so to say, “a history storage medium”, 3) monuments in the case of which the form is the most important (frequently the only important) value.

The conservation of both the material and form means, according to Krasnowolski, the dominance of conservation which allows only for a limited reconstruction of the repetitive and well-documented elements. This conservation should primarily embrace “traditional” monuments, corresponding to the criteria established by the Athens and Venice Charters [5, p.77]. According to him, a significant risk the ruins of historic castles will face is commercialisation, which can lead to creations like the ones in Tropsztyn, Wtrzyszczka, Bobolice and Korzkiew [5, p.79].

So what is the situation of Krzyżtopór Castle from the point of view of these theories and the existing practices?

Fig.5. Southern view of the castle – in the foreground, the left wing with the new roof with a minimum pitch, which replaced the high-pitched roof from the 1970s. The final result is grotesque – it optically reduces the height of the wing, at the same time hampering the run-off of water from the roof slope. This photograph shows that the restoration of the high-pitched roofs, in accordance with the reconstruction project, would emphasise the monumental character of the building

Ryc. 5. Widok zamku od południa – na pierwszym planie lewe skrzydło z nowymi dachem o minimalnym nachyleniu połaci, wprowadzonym w miejsce stromego dachu z lat 70. XX w. Finalny efekt jest karykaturalny – obniża optycznie wysokość skrzydła, jednocześnie utrudniając odwodnienie połaci. Ilustracja ta unocznia, że przywrócenie odtworzonych już w projekcie konserwatorskim dachów stromych, podkreśliłoby monumentalność bryły zamku

6. CASUS KRZYŻTOPÓR

For over half a century, the fortified palace in Ujazd has been subject to numerous disputes and polemics between supporters of its reconstruction and those who wish to preserve it in its present state, i.e. as a picturesque “ruin”. Otrhodox “conservators” do not even accept any suggestions of its partial reconstruction.

Nevertheless, if we accept the modernised classification of monuments and the criteria/principles of the conservation of the substance/form, it turns out that Krzyżtopór Castle almost perfectly corresponds with them!

As far as the structural material is concerned, a team from the Cracow University of Technology headed by Professor Elżbieta Dąbska-Śmiałowska, as a result of long-standing studies supported by detailed inventory measurements and photogrammetric studies in the scale of 1:50, prepared a complete set of inventory and reconstruction drawings of all the facades of the castle in the scale of 1:100 and the construction projects of all (!) the discovered structures of the vaults, ceilings, staircases and roofs in the scale of 1:50, including working drawings of angle ribs.

So, it can be concluded that almost half of a century ago, Professor Majewski had a complete documentation at his disposal, which was sufficient for the reconstruction of the building, both with regard to the conservation and the rebuilding of the castle. Some of the vaults have been reconstructed, i.e. rebuilt, on the basis of these drawings and they currently form an element of the so-called “tourist route”. Unfortunately, there was not enough time to rebuild some of the staircases, instead of which horrible and incompatible in style spiral stairs and footbridge (gangway) appeared.

The roofs installed a few years ago do not meet the requirements of the above mentioned ideal conservation/reconstruction project, introducing new, different from those historical ones, pitches of the roof. Moreover, defective workmanship (or design?) has resulted in the appearance of disturbing damp patches and the soaking of the walls and vaults (the gate building).

With reference to the concerns signalled by Bogusław Krasnowolski, it has to be concluded that the design and construction works in the castle, which were supervised by Professor Majewski, met all the requirements of the Conservation Charters. Although the primary aim of these works was to strengthen the structural interior of the castle, the reconstructed structural members, shapes and materials perfectly matched the original historical structural and material solutions.

Considering the size of the object and the amount of the building material which has survived, it is hard to classify this castle as a ruin. It is only a partial ruin with a perfectly and unambiguously (and clearly) described form and architectural details. Yet, originally, at the moment of entering the castle into the register, nobody could suspect that describing it as a “ruin” would entail such far-reaching consequences.

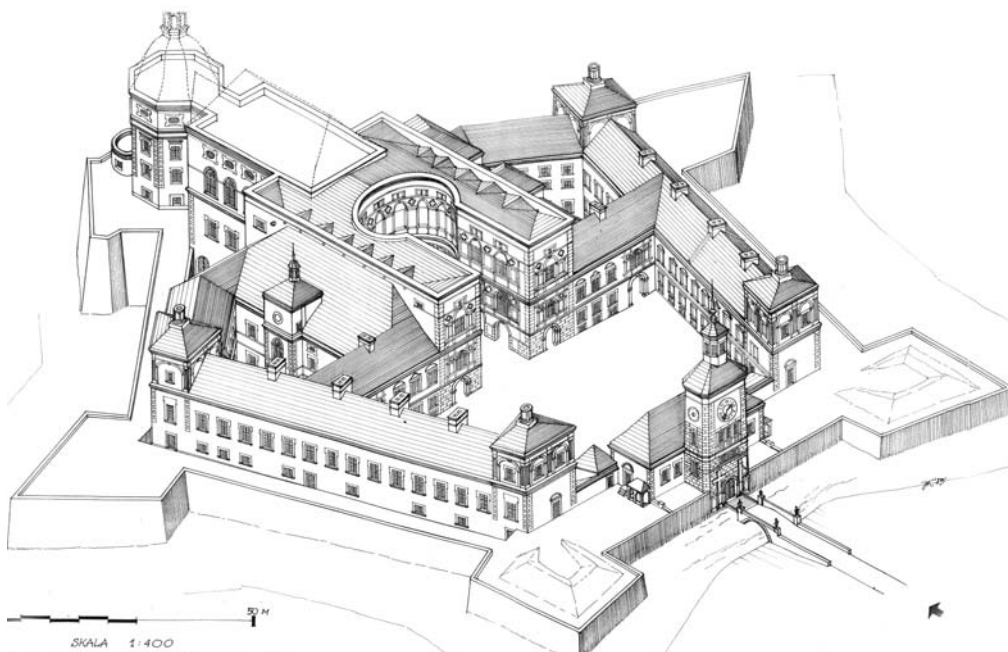

Fig. 6. An axonometric projection of Krzyżtopór Castle. Source: author's study, 1985
Ryc. 6. Aksonometria widoku zamku Krzyżtopór. Źródło: opr. autora, 1985

7. CONCLUSIONS

Undoubtedly, this globally unique residential, park and garden complex deserves to be rebuilt and renovated, i.e. its original practical function needs to be restored and a better exposition of this cultural heritage site, its architecture and spatial layout is required. And it was exactly the intention of Professor Majewski!

Combining these activities with the adaptation of the building to the current needs would also, in the inspirational and integrative sense, perfectly match the process of revitalising the surroundings of the castle and activating the local community. Obviously, it would also lead to an increase in the attractiveness of this site.

Fig. 7. The front (southern) elevation of the castle. Source: photo by author, 2016
 Ryc. 7. Elewacja frontowa (południowa zamku). Źródło: fot. autor, 2016

In order to implement this optimistic vision, it is necessary to:

- change the currently-binding doctrine of the conservation of monuments and sites, according to which the castle is to be treated as a permanent ruin,
- implement the programme detailed and realised by the former Wawel Royal Castle Restoration Executive Committee, maybe in collaboration with the still professionally active members of the design team from the Cracow University of Technology,
- complete archaeological investigations in the main body of the castle,
- prepare a complex reconstruction and development plan of the castle and its surroundings,
- reconstruct of the castle’s gardens together with the elements of the so-called “small architecture”,
- ensure both the qualitative (content-related) and financial involvement of the Ministry of Culture and National Heritage, since the commune is not prepared to deal with the logistic and financial aspects of such an undertaking,
- consider changing the present ownership status of the castle so that the Polish State Treasury and the Ministry of Culture and National Heritage can have a real influence on representing the owner in grant applications and applications for obtaining financial resources from the Budget of the European Union. This calls for rapid action as in a few years obtaining the above mentioned funds can be much more difficult or even impossible.

The value and importance of Krzyżtopór *palazzo in fortezza* is beyond all discussion! So it is really surprising that nobody has yet applied for including the site on the UNESCO World Heritage List so that it complements the 14 monuments and sites from Poland which are already listed.

According to Art.1 of the UNESCO Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, what should be considered as “cultural heritage” are: “architectural works (...)which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science, (...)groups of buildings (...) which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history “. The necessary requirement for considering a given monu-

ment suitable for inclusion in the World Heritage List is recognising its outstanding universal value on the basis of at least one of the five specific defined criteria. Criterion IV, which the castle undoubtedly meets, states that the site should "offer an outstanding example of a type of building, architectural, or technological ensemble or landscape which illustrates a significant stage(s) in human history".

Thus, the only issue to be considered by specialists is if the application for inclusion should be submitted right now, or maybe when the structural members and decorative elements whose forms and material structure are known have been recreated.

Fig.8. A view of the castle from the north-west (photograph by the author, 2016).

Ryc. 8. Widok zamku od północnego-zachodu. /Fot. autor, 2017/

Fig. 9. The north elevation of the castle with uncovered architectural elements of the former garden (photograph by the author)

Ryc. 9. Elewacja północna z odsłoniętymi elementami architektonicznymi dawnego ogrodu. /Fot. autor/

KRZYŻTOPÓR CASTLE IN UJAZD – AS A PART OF THE WORLD HERITAGE

1. WSTĘP

W artykule zastosowano metodę badań indywidualnego przypadku. Badania nad przedstawioną tematyką prowadzone są przez autora artykułu od lat 80. ubiegłego wieku. Badania objęły literaturę, analizę historii i realizacji zabezpieczenia oraz prac konserwatorskich unikalnego na skalę światową zamku Krzyżtopór w Ujeździe.

Artykuł przedstawia podejście do prac konserwatorskich oraz polemikę nad zachowaniem od zapomnienia dziedzictwa kulturowego, jakim jest zabytkowy zamek, którego świetność zasługuje na wpisanie jego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

2. W JAKIM KIERUNKU POWINNA IŚĆ REAKTYWACJA ZAMKU

Ubiegłoroczna konferencja Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS nt. klasyfikacji i kategoryzacji zabytków, to dobry moment by ponownie przywołać [8], [9] nierozwiązany dotąd problem – zda się zapomnianego, a przecież niezwykle cennego obiektu – reliktu narodowego i światowego dziedzictwa kulturowego. Ten unikat w skali światowej to zamek Krzyżtopór w Ujeździe. Wspaniałe założenie pałacowo-obronne¹⁷, „zagubione” w interiorze województwa świętokrzyskiego – z dala od głównych szlaków komunikacyjnych – od wielu już lat czeka na poważne i odpowiedzialne potraktowanie przez konstytucyjne organy naszego państwa. Czekają na właściwe do jego wyjątkowej rangi decyzje władz konserwatorskich, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP oraz lokalnych władz, w gestii których od 2006 roku się znajduje.

Przekazanie zamku samorządowi lokalnemu gminy Iwaniska (powiat Opatów) było niczym nieuzasadnioną, decyzją polityczną – decyzją uwłaszczającą nieprzygotowaną logistycznie, finansowo i mentalnie lokalną społeczność. Tym samym Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego utraciło realny wpływ na los tego bezcennego reliktu przeszłości. Decyzja ta utrudniając obecnie podjęcie działań strategicznych dotyczących tego obiektu. Z drugiej strony 10 lat praktyki egzystowania zamku pod zarządem Gminy Iwaniska ujawniło patologie z tym związane – m.in. nietrafność oficjalnej doktryny zakładającej utrzymywanie zamku jako jedynie „trwałej ruiny”.

Zamek Krzyżtopór jest skarbem narodowym – bezcennym dobrem kultury i dziełem architektury. To wybitny wytwór geniuszu twórczego jego fundatora oraz i jego projektanta¹⁸. Od 1945 roku jest objęty opieką konserwatorską, a w 1972 roku prace badawcze i restauracyjno-zabezpieczające podjął w nim prof. Alfred Majewski – ówczesny dyrektor Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu. Jego zamierzeniem była (docelowo) odbudowa zamku. Podobnie, z dobrym skutkiem, czynił w przypadku innych polskich zamków i pałaców¹⁹. Będąc członkiem zespołu badawczo-projektowego z Wydziału Ar-

¹⁷ Ta dawna siedziba magnacka usytuowana na regularnym pięciobastionowym założeniu typu nowowłoskiego – perła architektury renesansu w Polsce – unikat w skali światowej, jedna z najoryginalniejszych budowli swojej epoki opisywana we wszystkich znaczących pracach z zakresu architektury i sztuki. [4]

¹⁸ W latach 1608-1612 przebywał we Włoszech gdzie znalazł inspiracje dla własnej podopatowskiej rezydencji. Analiza stylistyczna tej budowli oraz dokumenty miasta Iwaniska, wzmiankujące o Zofii, córce mieszczan warszawskich – „*ad praesens* małżonce sławnego Laurensa Senes, natenczas architekta zamku Krzyżtoporskiego”, pozwala domniemywać o jego roli w projektowaniu i realizacji zamku.

¹⁹ Alfred Majewski – architekt, konserwator zabytków, profesor Politechniki Krakowskiej – w latach 1933-1939 zajmował się pracami konserwatorskimi w zamkach Wołynia i Galicji Wschodniej – w Olesku, Tarnopolu i w Zbarażu. Następnie zajmował się odnową Zamku Królewskiego na Wawelu, pałacami i zamkami w: Baranowie Sandomierskim, Krasieczynie, Niedzicy, Pieskowej Skale, Suchej Beskidzkiej, Wiśniczu, Przecławiu, a od 1970 intensywnie zabiegał o odbudowę zamku Krzyżtopór – zwłaszcza iż w latach 1973-1974 pełnił funkcję Generalnego Konserwatora Zabytków PRL.

chitektury Politechniki Krakowskiej²⁰, autor miał kilkakrotnie okazję do spotkań z Profesorem, który koncepcję odbudowy zamku traktował bardzo poważnie. Celem podjętych wówczas kompleksowych prac studialno-projektowych było odtworzenie wiarygodnego wyglądu zamku – by odtworzyć i zachować ten niezwykle ważny relikw polskiego dziedzictwa kulturowego. Idei tej nie akceptowała część historyków sztuki i decydentów, przedkładających „trwałą” ruinę nad przywrócenie go do użytkowania. Ideę odbudowy części struktury budowlanej zamku (część sklepień, stropy i dach) podjęło w 2006 roku – już po śmierci prof. Majewskiego (1998) – na mocy porozumienia z ówczesnym wójtem gminy Iwaniska i Starostą powiatowym w Opatowie - podjęło Stowarzyszenie Krzewienia Tradycji i Opieki nad Zamkiem Krzyżtopór (SKTiOZK). Założycielami Stowarzyszenia były wówczas m.in. władze lokalne, wojewódzki konserwator zabytków w Kielcach, prof. Andrzej Kossa z warszawskiej ASP i współpracujący z nim arch. Tomasz Kuls²¹, a także piszący te słowa.

3. DECYZJE W SPRAWIE LOSÓW ZAMKU KRZYŻTOPÓR

Wydawało się, że wspomniane lokalne porozumienie i wspólnie akceptowana idea zawocuują wreszcie konkretnymi decyzjami i działaniami. Okazało się jednak, że nowi decydenci podjęli „niezależne” działania związane z odbudową zamku. Pomimo więc wcześniejszych rozmów przedstawicieli SKTiOZK z władzami państwowymi i lokalnymi, dotyczącymi odbudowy, podjęto decyzję o uwłaszczeniu gminy „działką zabudowaną ruinami zamku”. Od tej chwili Stowarzyszenie pozostało jedynie biernym obserwatorem działań prowadzonych na zamku....

Wynikiem tych działań była realizacja "konserwacji" zabytkowego obiektu, mająca uczynić zamek markowym produktem turystycznym województwa świętokrzyskiego²².

W roku 2012 efektem tych prac było wzmocnienie korony murów oraz niektórych fragmentów ścian i łęków kamiennych, wprowadzenie stalowych schodów wewnętrznych i przejść pieszych, instalacja iluminacji murów, zmiana części dachów na konstrukcje kratownicowe z desek łączonych płytkami kolczastymi (o mniejszym niż uprzednio nachyleniu połaci), likwidacja części dachów (!) – m.in. nad budynkiem bramnym, wprowadzenie płytowych żelbetonowych daszków nad rampami do skrzydeł i... wprowadzenie do jednego z bastionów (w miejsce wcześniejszego wypełnienia ziemnego) nowych kubatur (!). Okazało się więc, że dotychczasowa doktryna konserwatorska ustąpiła przed „interesami” władz gminy²³.

Obecnie ocena tego co zrobiono (i tego czego się nie robi) jest niejednoznaczna. Z jednej strony dobrze, że w końcu zabezpieczono niektóre elementy struktury zamku, że odsłonięto resztki kamiennych elementów dawnych ogrodów i sadzawki u stóp wieży ośmiobocznej. Z drugiej jednak strony niepokoją obce i нефunkcjonalne formy nowych dachów – w tym także ww. żelbetonowe daszki oraz obce tej budowli stalowe elementy komunikacji pionowej i poziomej. Niepokoi likwidacja dachu nad budynkiem bramnym, co powoduje obecnie przenikanie wody opadowej do konstrukcji sklepień nad parterem. Z nowych funkcji w pozbawionym pierwotnego wypełnienia, bastionie praktycznie najczęściej wykorzystywana jest toaleta, a iluminacja zamku po zmroku (zapewne z oszczędności) ogranicza się jedynie do oświetlenia jego strefy wejściowej – budynku bramnego. Pozyskane

²⁰ Zespół pod kierunkiem doc. Elżbiety Dąbskiej opracował w ciągu kilku lat komplet dokumentacji dotyczącej rozpoznania i rekonstrukcji budowlanej w zakresie tzw. stanu surowego sklepień, dachów i elementów wystroju architektonicznego elewacji zamku. Opracowane rysunki dały podstawę do autorskiego opracowania /w skali 1:400/ aksonometrii zamku, a później także modelu zamku – autorstwa śp. architekta Edwina Drewniaka.

²¹ Autor, reprezentujący dawny zespół projektowy z Politechniki Krakowskiej, objął funkcję wiceprezesa Stowarzyszenia.

²² Bliżej zakres projektu opisano w artykule. [8].

²³ Więcej w artykule [9]

środki finansowe zostały więc skonsumowane, a gmina i powołana przez nią „Instytucja Kultury” skupiają się na zagospodarowywaniu (niemałych) dochodów z biletów wstępu do zamku.

Mijają kolejne lata, wciąż jednak brak jasnych decyzji w kwestii roli tego monumentu w narodowym programie społecznej edukacji w sferze rodzimej historii i kultury. Rozsądna, racjonalna i realna koncepcja śp. Profesora Majewskiego wciąż czeka na realizację... Jednocześnie w gronie historyków sztuki i w środowisku konserwatorów zabytków jest coraz więcej głosów za odbudową zamku²⁴. Przeważa pogląd, że ruiny i historyczne gruzy są złą wizytówką polskiego dziedzictwa - historii i kultury. Jako dobre przykłady wskazuje się odbudowy i rekonstrukcje m.in. Gdańska, Malborka, Starówki i Zamku Królewskiego w Warszawie. Warto wiedzieć, że w Niemczech odbudowano z wojennych ruin wszystkie ważne zabytki – np. drezdeński Kościół Mariacki (Frauenkirche), po upadku Muru Berlińskiego, całkowicie zrekonstruowano²⁵ i ostatecznie w 2005 roku, z pomnika wojny zmienił się w symbol pojednania.

Polemiści mogą powiedzieć, że zamek Krzyżtopór zrujnowany został wiele lat przed II wojną światową i „utrwał się” już w świadomości kolejnych pokoleń jako malownicza ruina. Warto jednak zapytać: czy taka była intencja jego fundatora? Nie budował on przecież romantycznej *Arkadii* – jak to miało miejsce w Puławach czy Łowiczu – wznosił monumentalną siedzibę mającą głosić chwałę jego magnackiego rodu²⁶ i mającą sławić potęgę ówczesnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów! Choć więc nie brakuje romantyków i eksploratorów, pragnących z latarką w ręku penetrować zamkowe ruiny i wsłuchiwać się w pohukiwania gnieźdzącego się na murach puchacza, to oczami wyobraźni można przecież także zobaczyć, wjeżdżający przez zamkowy most i bramę, świetny orszak Ossolińskiego, na koniach „gubiących” – jak niegdyś w Rzymie – złote podkowy.

4. PODEJŚCIE WŁADZY DO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Oczekując poważnych i konkretnych decyzji w 2013 roku autor zwrócił się do najważniejszych wówczas osób w Państwie²⁷ z listem otwartym pt: O przyszłość zamku Krzyżtopór w Ujeździe [12]. W liście tym, po krótkim opisanu przed i powojennych losów zamku i zarysowaniu możliwości i celowości jego odbudowy, zaapelowano o wsparcie tej idei ich autorytetem i patronatem. Załącznikiem listu był artykuł przygotowany na konferencję ICOMOS – Kraków 2012 pt.: *Doktryna albo życie...*

Trzy kancelarie odpowiedziały na list zdawkowo i niekonkretnie. Z upoważnienia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego dłuższą wypowiedź przesłał jedynie Sekretarz Stanu MKiDN.²⁸ Odpowiadając w imieniu Premiera oraz Ministra Kultury Generalny Konserwator wyjaśnił co następuje:

- rekonstrukcje zawsze budziły skrajne emocje – mając gorących zwolenników ale i przeciwników swoistego „kreacjonizmu” zabytków,
- po przypomnieniu Karty Weneckiej (1964) przytoczył jej art. 3 – **Konserwacja i restauracja zabytków mają na celu zachowanie** zarówno wszelkiego dzieła sztuki, jak też **świadcstwa historii**,
- dalej przytoczył art. 4, przypominający o obowiązku ciągłości i należytego utrzymania zabytków,

²⁴ Dowodzą tego dyskusje na krajowych konferencjach ICOMOS (vide Ciechanowiec), a także liczne głosy publikowane na forach internetowych.

²⁵ Odbudowę pomagały sfinansować Dresdner Bank, towarzystwa miłośników miasta i darczyńcy z całego świata.

²⁶ Podobno przed wybudowaniem Wersalu Krzyżtopór był największym założeniem pałacowym w Europie (!).

²⁷ List został przesłany do władz Polski.

²⁸ Absolwent Instytutu Historii Sztuki w Poznaniu, polityk, samorządowiec, 2008-2015 Generalny Konserwator Zabytków RP.

- następnie wsparł się art. 5, że: **użytkowanie na cele społecznie użyteczne nie może powodować zmian układu bądź wystroju budowli,**
- przywołując kolejne artykuły Karty za najistotniejsze uznał co następuje: **restauracja jest zabiegiem, który powinien zachować charakter wyjątkowy, przy poszanowaniu dawnej substancji i elementów stanowiących autentyczne dokumenty przeszłości, a także: aby restauracja nie fałszowała dokumentu sztuki i historii.**

W dalszej części tej odpowiedzi jej autor pomylił nazwisko Opaliński z Ossoliński (!), umniejszył rangę prac badawczych i rekonstrukcyjnych dokonanych pod kierunkiem prof. Alfreda Majewskiego i sugerował że odbudowa zamku – tj. „likwidacja ruin” – ewidentnie fałszowałaby dotychczasowy przekaz historyczny... Na zakończenie pojawiło się „wstrząsające” pytanie: czy ochrona zabytków ma aprobować ich fałszowanie, czy raczej chronić ich autentyczność – niezależnie od formy jaką mają dziś? W konkluzji podejmowanie debaty na temat zmiany doktryny konserwatorskiej przedstawiciel władz rządowych uznał za niewłaściwe...

Takie intencjonalne manipulowanie artykułami Karty Weneckiej i nie podejmowanie merytorycznej dyskusji co do dalszych losów zamku, przy jednoczesnym wsparciu dla skrycie wprowadzanych do zamku nowych funkcji i nowych form musi budzić sprzeciw. Należy więc postawić pytanie o obecną i przyszłą rolę tego zabytku jako wspólnego dziedzictwa wszystkich Polaków – czy ma to być kult ruin (kultura śmierci), czy też – przywołujący czasy rozkwitu Rzeczypospolitej – przekaz pozytywny?

5. KLASYFIKACJE I KRYTERIA OCENY

Powojenny wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków w Kielcach (z 4 grudnia 1956 r.) uznaje zamek za: „bardzo cenny zabytek architektury barokowej z poł XVII w.” i opisuje go jako: „ruiny zamku Krzyżtopór w Ujeździe, pow. opatowski”²⁹.

Narodowy Instytut Dziedzictwa opisując zamek w serwisie *zabytek.pl*, zapewne kierując się wpisem z 1956 roku, także stwierdza iż są to: *ruiny zamku Krzyżtopór w Ujeździe* i dodaje że: *Ruiny kamiennego zamku Krzyżtopór w Ujeździe położone są nad rzeką Koprzywianką. Jest to jeden z największych polskich zamków magnackich z 1 połowy XVII wieku. Dalej*³⁰ *stwierdza się że: Ruiny (...) zaliczane są do polskich pereł architektonicznych i krajobrazowych. Położone na sztucznym nasypie*³¹ *, na zboczu wzgórza wznoszącego się nad podmokłą doliną Koprzywianki. (...) Zamek Krzyżtopór łączy w sobie cechy rezydencji i budowli obronnej. Założenie zajmuje powierzchnię 1,3 ha, a jego kubatura wynosi 70 tys. m³. (...) Świetność zamku wprawiała w zdumienie przybywających gości. Przyjmuje się, że w połowie XVII wieku był jedną z większych rezydencji europejskich i unikatowym indywidualnym rozwiązaniem funkcji reprezentacyjnej wpisanej w prywatne założenie obronne. Uznaje się, że jak na ówczesne czasy zamek był bardzo nowoczesną budowlą.*

W 2008 roku ukazała się publikacja ICOMOS pt.: *„Values and Criteria in Heritage Conservation”*. W 2012 r. PKN ICOMOS zainicjował dyskusję nt. wartościowania w ochronie zabytków w Polsce [15]. Stwierdzono, że w tej dziedzinie brakuje dobrej metodologii, obiektywizującej i porządkującej wartościowanie w konserwacji zabytków – stąd posługiwanie się pojęciem wartości jest zwykle intuicyjne i nieprecyzyjne. Dlatego też we

²⁹ Wpis ten dokonany w rejestrze zabytków województwa kieleckiego nosi numer 346, a jego odpis skierowany został do Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Ujeździe pow. opatowski. Kolejny wpis dokonany 12 grudnia 1957 pod numerem 604, uznaje za zabytek park w Ujeździe podając w uzasadnieniu iż: *ww. założenie parkowe stanowi obiekt o charakterze zabytkowym z XVIII w.* W informacji Narodowego Instytutu Dziedzictwa figurują następujące numery: zamek – A.515 z dn. 4.12.1956 i park – A. 593 z dn. 12.12.1957.

³⁰ Bazując na opracowaniu Edwarda Tarczyńskiego – archiwum NID, 2009.

³¹ Jest to teza sformułowana nieco na wyrost, bowiem większość ścian zamku posadowiono na skale. Głównie więc, pomiędzy murowanymi kamiennymi ścianami, sztuczne usypano bastiony.

wszystkich typach dokumentacji konserwatorskich – rejestrach, studiach i dokumentacjach prac, wartości są opisywane a nie analizowane. Powoduje to znaczne rozszerzenie marginesu decyzyjnego, utrudniając i wręcz uniemożliwiając naukową, a także społeczną krytykę konserwatorską. Z tej przyczyny w dalszym ciągu przyjmuje się równocześnie wszystkich zabytków oraz uniwersalizm zasad wszelkich działań konserwatorskich, co utrudnia konstruowanie skutecznej argumentacji za ochroną – tak dla poszczególnych obiektów, jak i w działaniach systemowych. Dziś, zdaniem specjalistów, nie wystarcza już definiowanie historycznej i artystycznej wartości zabytku – pojęcie to dawno już wykroczyło poza sferę sztuki, a spór o wartości i ich ochronę jest coraz trudniejszy w rozstrzygnięciu. Artykułowany jest więc pogląd, że: *we współczesnej ochronie zabytków dziedzictwa architektonicznego w dalszym ciągu nie mamy trwałych odniesień, a te które istnieją są pokłosiem dyskursu zapoczątkowanego ponad sto lat temu* [1, str. 19].

Nie deprecjonując wciąż jeszcze stosowanych klasyfikacji i wartościowania zabytków, uznając ich prawidłowość w większości analizowanych obiektów zabytkowych, trzeba jednak stwierdzić, że w przypadku zamku Krzyżtopór konieczne jest indywidualne podejście i poszerzenie kryteriów wartościowania. Dopiero wówczas możliwe będzie podjęcie prawidłowej – racjonalnej decyzji co do dalszych jego losów. Decyzja taka pozwalałaby na „wyważenie” sztywnych kryteriów, wywodzących się z funkcjonujących wciąż doktryn konserwatorskich oraz szerszej pojętego dziedzictwa historycznego i kulturowego, mieszczącego się w wartościach uznawanych na danym etapie rozwoju społecznego, a także ważnych dla edukacji i formowania kulturowego społeczeństwa.

We współczesnej ochronie zabytków dziedzictwa architektonicznego wciąż kierujemy się stereotypami waloryzacyjnymi używanymi ponad sto lat temu. Kolejne „Karty” UNESCO i ICOMOS dopasowywały przyjmowane zasady do nowych oczekiwań i bieżących problemów w ochronie zabytków. Pojawił się jednak nowy ważny aspekt – dążność do przywracania dziedzictwa utraconego, obejmująca m.in. rekonstrukcję materialną oraz przedstawieniową. Ta nowa praktyka – materializowanie dziedzictwa utraconego to także nowa jakość i nowa wartość, zaświadcza o tym dziedzictwie [1, str. 26].

Zniszczenia II wojny światowej przyniosły ogromne straty w obiektach i zespołach zabytkowych w Polsce i w innych objętych działaniami wojennymi, państwach Europy. Stan ten był przekonującym uzasadnieniem programu i zasad konserwacji zabytków [15] sformułowanych przez Jana Zachwatowicza, zgodnie z którym w takich przypadkach możliwe i wskazane jest dokonywanie rekonstrukcji. Jak jednak uważa część historyków sztuki: to co dotyczyło zniszczeń wojennych XX wieku nie powinno jednak dotyczyć dzieł zniszczonych w wiekach wcześniejszych – np. w dobie „potopu” szwedzkiego [5, str 75-76]. Postulat bezwzględnej ochrony autentycznej substancji nie zawsze jednak jest możliwy do spełnienia. Dlatego też Bogusław Krasnowolski proponuje podział zasobów zabytkowych na kategorie [5, str. 77]: 1) zabytki, w których chroniona ma być zarówno substancja, jak i forma – chronione w pełni swej autentyczności; 2) zabytki, dla których najistotniejszą (niekiedy jedynie istotną) wartością jest autentyczna substancja, traktowana jako dokument historii, jako „nośnik informacji”; 3) zabytki, dla których najistotniejszą (niekiedy jedynie istotną) wartością jest forma.

Ochrona substancji i formy – to wg. Krasnowolskiego – dominacja konserwacji, przy ograniczonym dopuszczeniu rekonstrukcji elementów powtarzalnych i dokładnie udokumentowanych. Ochrona ta powinna obejmować przede wszystkim zabytki „tradycyjne”, odpowiadające kryteriom obowiązującym przy przyjmowaniu Karty Ateńskiej i Karty Weneckiej [5, str. 77]. Zagrożeniem dla ruin zamków jest jego zdaniem komercjalizacja, która może sprawić, że może dojść do współczesnych kreacji jak w Tropiszynie, Wytrzyścze, Bobolicach i Korzkwi [5, str. 79].

Jak więc w tych teoriach i w praktyce sytuuje się problem odbudowy zamku Krzyżtopór?

6. CASUS KRZYŻTOPÓR

Ufortyfikowany pałac w Ujeździe od półwiecza jest przedmiotem sporów i polemik pomiędzy zwolennikami jego odbudowy i tymi którzy pragną zachowania stanu dotychczasowego – czyli jako malowniczej „ruiny”. Ortodoksyjni „konserwatorzy” nie dopuszczają nawet myśli o jego nawet częściowej odbudowie.

Jeśli jednak przyjąć opisaną wyżej u współczesną kategoryzację zabytków i kryteria/zasady „ochrony substancji i formy” to okazuje się, że zamek Krzyżtopór nieomal idealnie się w nią wpisuje!

Jeśli chodzi o substancję budowlaną to, w wyniku kilkuletnich studiów, wspartych szczegółowymi pomiarami inwentaryzacyjnymi i fotogrametriami w skali 1:50, zespół z Politechniki Krakowskiej, pod kierunkiem prof. Elżbiety Dąbbskiej-Śmiałowskiej, wykonał kompletne rysunki inwentaryzacyjno-rekonstrukcyjne wszystkich elewacji zamku – w skali 1:100 oraz projekty budowlane wszystkich(!) rozpoznanych konstrukcji sklepień, stropów, schodów i dachów w skali 1:50 – łącznie z rysunkami wykonawczymi krążyn.

Praktycznie więc już ćwierć wieku temu prof. Majewski dysponował kompletem dokumentacji wystarczającej do odbudowy – rekonstrukcji konserwatorskiej i budowlanej zamku. Na podstawie tych rysunków odtworzono – tj. odbudowano już część sklepień – i dziś są one elementem funkcjonującej „trasy turystycznej”. Niestety nie zdołano wtedy odbudować kilku klatek schodowych – za to pojawiły się niedawno okropne, obce stylowo stalowe schody kręcone i kładki.

Wprowadzone kilka lat temu dachy nie respektują ww. idealnego projektu konserwatorsko-budowlanego, wprowadzając inne niż historyczne spadki, a wadliwe wykonawstwo (możliwe, że i projekt?) skutkuje niebezpiecznymi zaciekami i zamakaniem ścian i sklepień (budynek bramny).

Nawiązując do wcześniej sygnalizowanych obaw B. Krasnowolskiego trzeba jednoznacznie stwierdzić, że prowadzone wówczas – tj. pod kierunkiem prof. Majewskiego – prace projektowe i wykonawcze na zamku spełniały wszystkie rygory Kart Konserwatorskich! Choć ich podstawowym celem było wzmocnienie strukturalne ustroju przestrzennego budynku zamku, to jednak uzupełniane elementy i formy dokładnie odpowiadały ich pierwotnym historycznym kształtom i rozwiązaniom konstrukcyjno-materiałowym.

Z uwagi na skalę obiektu i procent zachowanej substancji budowlanej trudno także jednoznacznie określić zamek jako ruinę. Jest to jedynie ruina częściowa – ze świetnie i jednoznacznie rozpoznaną formą i detalem. Pierwotnie jednak, w chwili wpisu do rejestru zabytków, nikt nie myślał, że określenie „ruina” będzie w przyszłości tak brzemiennie w skutki.

7. PODSUMOWANIE

Niewątpliwie unikalne w skali światowej założenie pałacowo-ogrodowo-parkowe zasługuje na dokończenie odbudowy i rewaloryzację – tj. na przywrócenie mu wartości użytkowych i na lepszą ekspozycję tego dziedzictwa kulturowego, jego architektury i uformowania przestrzennego. A to było zamierzeniem prof. Majewskiego!

Powiązanie takich działań z adaptacją budowli do aktualnych potrzeb wpisałoby się również – „inspirująco” i integrująco – w proces rewitalizacji otoczenia zamku i aktywizacji lokalnej społeczności. Niewątpliwie wzrosła by także – z pożytkiem dla gminy – atrakcyjność turystyczna tego miejsca.

Aby jednak ta optymistyczna wizja mogła się spełnić konieczne jest:

- zrewidowanie (zmiana) dotychczasowej doktryny konserwatorskiej, traktującej zamek jedynie jako trwałą ruinę,

- podjęcie programu sformułowanego i realizowanego przez dawne Kierownictwo Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu – być może we współpracy z czynnymi jeszcze członkami zespołu projektowego z Politechniki Krakowskiej,
- dokończenie badań archeologicznych w głównym korpusie zamku,
- sformułowanie kompleksowego programu odbudowy i zagospodarowania zamku i jego otoczenia,
- odtworzenie ogrodów zamkowych wraz z elementami „małej architektury”,
- zaangażowanie merytoryczne i finansowe Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego – gmina bowiem nie jest do tego przygotowana – ani logistycznie ani finansowo,
- rozważanie zmiany obecnego statusu właścicielskiego zamku – tak by Skarb Państwa i MKiDN miały wpływ na reprezentowanie właściciela we wnioskach grantowych i finansowych z funduszy Unii Europejskiej. Wymaga to szybkich działań, bowiem za kilka lat pozyskiwanie ww. środków może być bardzo utrudnione lub wręcz niemożliwe.

Wartość i ranga krzyżtoporskiego *palazzo in fortezza* jest bezdyskusyjna! Dziwi, więc że dotąd nikt nie wystąpił o jego wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – by zamek dołączył do znajdujących się już na Liście 14 innych obiektów z Polski.

W myśl artykułu 1. Konwencji Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego: *za dobro kulturowe uważa się m.in.: dzieła architektury (...) mające wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki, (...) zespoły budowli (...), które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii. Warunkiem wpisu (...) jest uznanie wyjątkowej wartości uniwersalnej w oparciu o co najmniej jedno z pięciu zdefiniowanych kryteriów. Warunek IV, jaki bez wątpienia spełnia zamek, brzmi: Dobro (wnioskowane do wpisu) powinno być wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości (...).*

W gronie specjalistów należy więc jedynie rozważyć: czy o wpis wystąpić już teraz, czy dopiero po uzupełnieniu – znanych w formach i strukturze materiałowej – elementów budowlanych i zdobniczych zamku...

BIBLIOGRAPHY

- [1] Barański M., Pozamaterialna wartość dziedzictwa kultury, czy pozamaterialne dziedzictwo kultury, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, B. Szmygina (eds.), Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin 2012, s. 17-26.
- [2] Dąmbska-Śmiałowska E., Celadyn W., Kurek J., Kusionowicz T., Nikodemowicz A., *Wyniki badań nad strukturą przestrzenną zamku Krzyżtopór w Ujeździe – cz.I*, w: *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* 1986, nr 20, s. 55-67.
- [3] Dąmbska-Śmiałowska E., Celadyn W., Kurek J., Kusionowicz T., Nikodemowicz A., *Wyniki badań nad strukturą przestrzenną zamku Krzyżtopór w Ujeździe – cz.II*, w: *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* 1987, nr 21, s. 231-257.
- [4] Jasieńko J., Kadłuczka A., Stala K., *Ochrona dziedzictwa kulturowego w Polsce Nowe Otwarcie*, mat. II Kongresu Konserwatorów Polskich, Warszawa – Kraków 6-10.X.2015, Wydawca SKZ – NID – PK, Kraków 2015.

- [5] Krasnowolski B., *Wartościowanie czy kategoryzacja*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, B. Szmygina (eds.), Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin 2012, s. 75-76.
- [6] Kurek J., *Krzyżtopór*, w: *Renowacje*, dwumiesięcznik ogólnopolski, 2/1999, s. 88-94.
- [7] Kurek J., *Krzyżtopór – bez właściciela*, w: *Spotkania z Zabytkami*, dwumiesięcznik ogólnopolski, 1/1989 r., s. 34-37.
- [8] Kurek J., *Zamek Krzyżtopór – odbudowa czy trwała ruina?*, [w:] materiały międzynarodowej konferencji nt. architektury obronnej – *Zamki grody, ruiny*, Ciechanowiec 22-24.X.2009, seria Architektura obronna, t. III – waloryzacja i ochrona, Warszawa – Białystok 2009, s.384-400.
- [9] Kurek J., *Krzyżtopór – doktryna albo życie....*, materiały międzynarodowej konferencji ICO-MOS, *Zamki w ruinie* – Kraków, 13–15 września 2012.
- [10] Kurek J., *Moje pasje: Krzyżtopór – 30 lat później, podsumowanie stanu badań Zamku Krzyżtoporskiego w Ujeździe*, dwumiesięcznik *Nasza Politechnika*, 6/2007.
- [11] Kurek J., List otwarty: O przyszłość zamku Krzyżtopór w Ujeździe.
- [12] Kusionowicz T., *Rozwiązania budowlane rezydencji magnackich I połowy XVII wieku – na przykładzie zamku Krzyżtopór w Ujeździe*, praca doktorska, Politechnika Krakowska, 1991.
- [13] Męczyński W., *Krzyżtopór XVII-wieczna rezydencja magnacka*, praca magisterska, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 2007.
- [14] Szmygina B., *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red., Warszawa – Lublin 2012.
- [15] Zachwatowicz J., Program i zasady konserwacji zabytków, [w:] *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, 8, 1946, nr 1-2.

AUTHOR'S NOTE

Associate Professor Jan Kurek, PhD, Arch., works at the Cracow University of Technology. Since 1977 he has been employed at the Faculty of Architecture – currently in the Institute of Building Design. He was a member of the team preparing the reconstruction and conservation plan of Krzyżtopór Castle. He specializes in documenting historical monuments and conservation projects of masonry buildings as well as of wooden religious architecture in Poland, Ukraine and Northern Russia.

O AUTORZE

Jan Kurek – dr hab. inż. arch., profesor nadzwyczajny Politechniki Krakowskiej. Od 1977 roku praca na Wydziale Architektury PK – obecnie w Instytucie Projektowania Budowlanego WA PK. Autor był członkiem zespołu opracowującego projekt rekonstrukcji i zabezpieczenia zamku Krzyżtopór. Specjalizuje się w dokumentowaniu obiektów zabytkowych i w projektach konserwatorskich budownictwa murowanego, a także drewnianego budownictwa sakralnego Polski, Ukrainy i Rosji Północnej.

Contact | Kontakt: pakurek@cyf-kr.edu.pl